

Tohi Mahina ‘o e Feliuliu’aki ‘a e ‘Ea 2020
Climate Justice Calendar 2020 (Tongan version)

SANUALI (JANUARY) – Pea na’e ‘afio ki ai ‘a e ‘Otua ta kuo lelei

‘Oku fakamo’oni’i he ‘etau tui faka-Kalisitiane, ko e ‘Otua ko e fakatupu ia ‘o e mo’ui, pea mo e me’a kotoa pe ‘oku lelei mo faka’ofa’ofa. Ko e fatongia leva ‘o e Kalisitiane ke ne pao mo toloaki ‘a e lelei mo e faka’ofa’ofa ‘o e mamani. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi sio, mo e tui, pea mo e ngāue ‘oku nau pou pou kinautolu ki hono maumau’i hotau mamani. ‘Oku ui kitautolu ke tau tokanga ki hotau mamani pea ke tau valoki’i ‘a kinautolu ‘oku nau maumau’i ia.

Ko e hā ‘etau me’a ke fai?

- Faka’ilonga’i ‘a e fakatupu he ‘etau ouau lotu
- Ngaohi ho’o ngoue ke faka’ofa’ofa pea tokoni ki ha ngoue ha taha kehe
- Tokoni ki hono fakama’a hotau ‘ataakai
- Fakasi’isi’i e fakaveve
- Ngāue fakamea’a ke fakahā ai ‘a e faka’ofa’ofa hotau mamani

FEPUELI (FEBRUARY) – Ko e ‘Umata, Fuakava ‘a e ‘Otua mo ‘ene fakatupu

Ko e mahina ko Fepueli ‘oku tau katoanga’i ‘a e fakamanatu ‘a e Talite ‘o Waitangi ‘i Nu’u Sila ni. ‘Oku fakamanatu ‘e he Talite ko ‘eni ‘a e mahu’inga ke tau tokanga’i ‘a e totonu ‘a e tangata’i fonua ‘o e fonua ni pea mo e tauhi hotau vā mo kinautolu ke lelei. ‘Oku hoko ‘a e liliu ‘a e ‘ea he taimi ‘oku tau faka’ikai’i ai ke tauhi hotau vā mo e fakatupu ‘a e ‘Otua pea pehē ki he tangata’i fonua ‘o ha fonua.

Ko e hā ‘etau me’a ke fai?

- Tau hiki mei hono pule’i ‘o e mamani ki hono tokanga’i ki he lelei fakalukufua
- Faka’apa’apa’i ‘a e ‘ulungaanga fakafonua ‘a e kau Maori ‘i he siasi
- Pou pou ki he lea ‘o e kau Maori, ko e koloa mahu’inga ia ‘o e fonua ni
- Pou pou ki he pule’anga ‘i hono malu’i ‘a e totonu mo e lelei ‘a e kau Maori
- Pou pou ki he ‘ilo mo e tukufakaholo ‘i he ngaahi tākanga tui.

MA’ASI (MARCH) – ‘Ea ‘Uli ‘o e Leniti, si’aki ‘a e tupulaki ‘o e ‘ea ‘uli

Ko e Leniti (Lent) ‘i he ‘etau tukufakaholo faka-Kalisitiane, ko e faha’ita’u ‘o e si’aki pea mo e li’aki ‘a e ngaahi me’a te ne maumau’i ‘etau mo’ui pea mo e mamani. ‘Oku hoko ‘a e tupulaki ‘o e ‘ea ‘uli (carbon) ke ne fakatupunga ‘a e ngaahi faingata’a fakaenatula, ‘a e mate, pea mo e puputu’u. ‘Oku uki kitautolu ‘i he faha’ita’u Leniti ke tau fakasi’isi’i hono ‘uli’i ‘a e ‘ea pea ke taau ‘etau ngaahi faitu’utu’uni ki he lelei ‘o e mamani. Ke tau mo’ui faitotonu ‘o kau ai ‘a e fakasi’isi’i ‘a e ‘uli kotoa pē hangē ko e ‘uli mei he penisini ‘o ‘etau ngaahi saliate misini.

Ka hā ‘etau me’a ke fai?

- Tuku pe fakasi’isi’i hono kai ‘a e kakano’i manu
- ‘Oua te ke ngāue’aki ho’o me’alele ‘i he mahina ni ka e ki’i luelue

- Lahilahi heka he pasi pe ko e lelua 'i ho'o fefonga'aki. Heka ha me'alele ha taha kehe ki he ngāue. Ngāue'aki 'a e talanoa he vitiō 'i ho'o ngaahi fakataha'anga.
- Fakasi'isi'i ho'o puna vakapuna
- Tamate'i 'a e me'a kamosi kotoa 'o e 'uhila he ngaahi loki 'oku 'ikai ngāue'aki. Fakalelei'i mo e ngaahi me'a fakamafana 'a e 'aofi 'o e fale.

'EPELELI (APRIL) – Tupu 'a e tahi: 'Amanaki he Ta'e'iloa

Ko e Pekia mo e Toetu'u ko e faha'ita'u 'o e 'amanaki fungani. Ko e huluni 'a e mo'ui he uhouhonga 'o e mate mo e puputu'u ko e koloa. 'Oku kau 'a e Pasifiki he uesia 'e he liliu 'a e 'ea. Ko e ngaahi fonua hangē ko Tuvalu mo Kiribati mo honau ngaahi hakau 'e vave ha'anau puli mei mamani ko e 'uhi ko e faihala ki he 'atakai mo e 'ea, ko e ngāue hala 'a e ngaahi kautaha lalahi pea mo e kau tu'umālie. Ko e hā ha fekau ma'a hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'i he Pasifiki? Ko 'enau 'amanaki 'oku tefito he 'etau ngaahi faitu'utu'uni.

Ko e hā 'a e me'a ke fai?

- 'Eve'eva he matātahi keke vakai ki he ola 'o e liliu 'a e 'ea. 'Oku ke sio ki he holo a e kelekele mo e 'one'one?
- Faka'ai'ai 'a kinautolu 'oku 'i Falealea ke fai ha tokoni kiate kinautolu 'oku uesia ko e ola 'o e liliu 'a e 'ea.
- Poupou ki he lelei 'o e 'otu motu Pasifiki mo hono tahi 'i he foaki mo e fili
- Tokanga'i 'a e ngaahi feitu'u 'oku tupu mei ai 'a e 'ea 'uli
- Fakasi'isi'i 'a e faka'uli me'alele pea mo e puna vakapuna

MĒ (MAY) – Ke ngoue'i mo tauhi: Tau hoko ko e kau ngoue

Ko hotau fatongia totonu ke tauhi 'etau fekau'aki faka-'otua mo e fakatupu. Ko e uki 'i ono'aho ke ngoue'i mo tauhi 'oku kei mo'oni 'i onopooni, tautefito ki hono uesia 'e he liliu 'a e 'ea 'a e ma'u'anga me'akai'a e lau miliona 'i mamani. Kuo hoko hono fakatau 'o e ngoue, faito'o e me'atokoni (GM Foods), 'ulungaanga siokita, liliu mei he ngoue ki he ma'u me'atokoni faka'aho ki he ma'u'anga pa'anga, 'a e langa fale he ngaahi kelekele 'oku fai ai 'a e ngoue, ko e fakahā'anga ia 'etau ta'eloto ke ngoue'i mo tauhi 'a e kelekele. 'Oku veipā 'i Nu'u Sila ni 'a e fakatupu koloa mo hotau fatongia ko e kau tauhi-koloa lolotonga ia 'oku tōlalo 'etau ma'u'anga vai ko 'etau tokanga ange ki he fakatau atu 'etau koloa me'akai. 'Oku pole'i kitautolu ke tau tokanga ki hotau kelekele.

Ko e hā 'a e me'a ke fai?

- Palau 'a e kelekele, ngoue'i 'a e vesitapolo, tō 'a e 'akau fua
- 'Ave momo'i me'akai mo e musie ki he ngoue'anga
- Fakatau 'a e me'akai 'oku 'ikai fafanga'aki ha faito'o
- Tokanga'i 'a e fanga manu, fakaili 'a e tupu 'a e hone, fafanga mo fakainu 'a e manupuna
- Fakatau 'a e koloa mei he ngaahi fonua masiva

SUNE (JUNE) – Fakatau’atāina ‘a e matavai: Ngaahi matavai mo’ui ‘o e fonua pakukā

‘Oku mahu’inga fau ‘a e vai ‘i he fakatupu pea mo e mo’ui faka-Kalisitiane. Ko ‘etau ongo Sakalameniti ‘oku fakatefito ‘i he vai. Ko e ngaahi matavai mo’ui pea mo e tafenga-vai ‘oku fakatātā’aki ‘a e fakamo’ui ‘a e ‘Otua, ‘a ia na’a ne fakaakeake ‘a e mo’ui ‘etau fanga kui he ‘enau fononga he toafa. Kuo hoko ‘a e matavai mo’ui ‘a ia ko e me’a’ofa ‘a e ‘Otua ma’ae fakatupu hono kotoa ko e koloa ke fakatau atu. Ko ‘etau ma’u’anga vai mo hotau tahi (moana) kuo maumau’i he ngaahi kautaha fakatupu koloa. ‘I he tu’unga ‘o e liliu ‘a e ‘ea, ‘oku fiema’u ke tau tokanga’i ‘etau ma’u’anga vai ko e koloa mahu’inga ‘o ‘etau mo’ui.

Ko e hā ‘a e me’a ke fai?

- Luelue he tafa’aki ‘o e vaitafe mo e ngaahi tafengavai ‘o vakai pe ‘oku fēfē. Ko e hā e ‘uhinga faka-Maori ‘o e hingoa e vaitafe? Uki e kau fakafofonga Falealea ke fakama’a ‘a e ngaahi vaitafe mo e tafengavai
- Fakasi’isi’i hono ngaue’aki e vai mo e faito’o hono fufulu ho’o me’alele
- Tokanga ke ‘oua e maumau’i ‘a e vai. Toki fakamo’ui pe misini fufuluipu mo e misinifō he taimi ‘oku fonu ai, ke nounou e taimi kaukau.
- Tō ‘a e ‘akau ‘oku totolo ke ne sivi ‘a e vai ‘uli mo kona pea toki tafe atu ki he ngaahi tafengavai
- Vakai he ongoongo ‘a e tūkunga ‘o ‘etau ngaahi vaitafe. ‘Oku tokoni nai ‘a e fokotu’u lao fo’ou ki he ma’a ‘o ‘etau ngaahi tafenga vai? ‘Oku sai nai ki he ika mo e manupuna?

SIULAI (JULY) – Fakatau’atāina ‘a e fonua mo e vavā: ‘Oku ongo fakalaumālie ‘a e tauhi e mahu’inga hotau ngaahi vā

‘Oku fekau’aki ‘aupito ‘a e fonua mo e vavā ‘i he tukufakaholo ‘a e kakai Maori. Ko Ranginui mo Papatuānuku na’a na feohi vāofi ‘aupito kae tālunga hono fakamavaeua kinua ‘e he ‘ena fānau ke ‘i ai ha vā. Ko e fonua mo e vai ko e nofo’anga ia ‘o e fa’ahinga ‘akau kehekehe, mo e ika, pea mo e manu totolo kotoa, ‘a ia ‘oku nau fekau’aki kotoa pē. ‘Oku ‘ikai ke tau fa’iteliha ki he fonua, ka ‘oku tau kau ki he fonua. Ko e ‘uhinga ia ‘a e lea ko ia, ko e “tangata’i fonua” (*tangata whenua*). Kuo hoko ‘a e ta’au ‘o e faka-kolonia pea mo e akenga fo’ou ‘o e langa fakalalakalaka ko e talanoa ki hono fakaehaua ‘o e kakai pea mo e fonua. ‘Oku hoko ‘a e liliu ‘a e ‘ea, ko ‘etau li’aki hotau fatongia ki he fonua. Ko e taimi pe ‘oku fa’ao ai ha fonua ‘e he ngaahi kautaha pisinisi lalahi, ‘oku ‘ikai ngata pe he ‘enau faka-kolonia ka ‘oku nau to e fakaehaua ‘a e toputapu ‘o e fonua. Ko e fatongia tauhi-fonua ‘oku tau fakamo’oni ai ki he toputapu ‘o e fonua pea mo e mahu’inga ke tauhi hotau vā mo ia.

Ko e hā ‘a e me’a ke fai?

- Ke tau katoanga’i ‘a e Matariki, ko e Ta’u Fo’ou ia he tukufakaholo ‘a e kāinga Maori pea ke tau ako ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi fetu’u ‘oku nau hā he faha’ita’u ko ‘eni.
- Ke tau ako ke ‘ilo ‘a e faikehekehe ‘o e ngaahi anga fakafonua felāve’i mo e fonua pea mo e ngaahi fetu’u.
- Vahevahe ‘a e mahu’inga ‘o e fonua kiate koe
- Fakahingoa ‘a e ‘akau, ‘inisekite, manupuna, mo e manu totolo ‘i ho feitu’u
- Tokoni ki he ngaahi kautaha ‘oku malu’i e ‘ataakai ka e ‘uma’aa ‘a e me’a mo’ui ‘o e vaotātā

‘AKOSI (AUGUST) – ‘Oku faka’ofu’ofa ‘a e si’i: Si’i kae femolimoli’i

‘Oku tau ‘i ha kuonga ‘a e mahu’inga ‘o e lahi-taha mo e tupu-taha. Hange ko e ngaahi ngāue ‘oku tupu lahi-taha, fo’i mā fōlahi-taha, kā lahi-taha, ‘o a’u ai pē ki he ngaahi siasi lahi-taha. Ko e kau fakatau koloa ‘oku nau tokoni ki he tupu, mo e fakaveve, pea mo hono ‘uli’i ‘a e ‘ataakai ‘a ia ‘oku fakatupunga ai ‘a e koviangē ‘a e liliu ‘a e ‘ea. Ko e tu’umālie ‘a ha fonua ‘oku makatu’unga he ‘ene koloa fakalotofonua. ‘Oku tau fiefia he fokotu’u kuo fai ‘e he Pule’anga Nu’u Sila ni ke fai ‘a e tokanga ki he mo’ui lelei (wellbeing policy) pea mo hono ofongi ‘a e liliu ‘a e ‘ea ke makatu’unga ai ha talanoa felave’i mo e mahu’inga ke tau hiki mei he fakatupu koloa manumanu ki he fakatupu koloa te tau tolonga ai.

Ko e hā ‘a e me’a ke fai?

- Kataki ‘o fakasi’isi’i ho’o kai he mahina ni.
- Fakatau me’akai pē ‘oku ke fiema’u mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke kofukofu
- ‘Ave momo’i me’akai ki ho’o ngoue pea ‘ave milemila ki he ngaahi falekoloa
- ‘Ave ‘a e ngaahi koloa ‘oku ‘ikai te ke fiema’u hangē ko e tohi, vala, naunau lotofale ki he falekoloa sekeniheni

SEPITEMA (SEPTEMBER) – Fakamo’ui ‘o e mamani: Mo’ui lelei ‘a e sino mo mamani

Ko e mamani mo’ui lelei ‘oku ne fiema’u ‘a e sino mo’ui lelei. Ko ‘etau ma’u me’atokoni ‘oku uesia he ‘etau ngaahi anga fakafonua. Ka ko e me’akai ‘oku tau ma’u te ne maumau’i ‘etau mo’ui lelei pea pehē ki he mo’ui lelei ‘a e mamani. ‘Oku fiema’u ke fakasi’isi’i hono ma’u ‘a e me’atokoni ‘oku ngaohi he ngaahi falengāue mo e me’akai ‘oku tau fakatau fakavavevave. Ko hono ma’u lahi ‘o e kakano’i manu ‘oku ‘ikai sai ki he sino pea ‘oku ne uesia ‘a e mo’ui lelei ‘o e mamani foki. Ko e kakano’i manu pea pehe ki he ngaahi me’atokoni ‘oku ngaohi mei he pulu ‘oku ‘i ai ‘ene ola kovi ki he mamani. Ko e uki ‘oku fai felave’i mo e liliu ‘a e ‘ea ke to e vakai ange ‘etau ma’u me’atokoni pea ako ke fulifulihi ke ne fakatupulaki ‘etau mo’ui lelei pea pehe foki ki he mo’ui lelei ‘a e mamani.

Ko e hā ‘a e me’a ke fai?

- Ngoue’i ‘a e ngoue ki he faha’ita’u mafana hange ko e piini, temata, kaloti, kapisi
- Fakamama’o mei hono fakatau ‘a e me’akai ngaohi. Fakasi’isi’i hono ma’u ‘a e kakano’i manu pea mo e hu’akau, pata, siisi, mo e fa’ahinga ko ia.
- Feinga keke kai ‘a e me’akai ‘oku ‘ikai te ne maumau’i hotau mamani hange ko e vesitapolo mo e ika.
- Luelue pe te ke heka pasikala. ‘Oku ta’etotongi pea to e si’isi’i ‘ene maumau’i ‘a e ‘ataakai mo ‘etau mo’ui. Feinga ke ke lava’i ha kilomita ‘e 5 he uike he mahina ni.

‘OKATOPA (OCTOBER) – Fakamanavahake ‘etau fānau: Fānau mo e Lilu ‘a e ‘ea

Na’e fakamahu’inga’i ‘e Sisu ‘a e fānau pea ne ‘oange honau nofo’anga pau. Ko e liliu ‘a e ‘ea ‘oku ne fakatupu ‘a e hoha’a ki he kaha’u ‘o ‘etau fānau. Ko e lau ia ‘a Greta Thunberg, “‘Oku ke loi kiate kimautolu. ‘Oku ke ‘omi ‘a e ‘amanaki tōnoa. Kuo ke talamai, ko e kaha’u ko e me’a ke mau ‘amanaki ki ai. Ko e fakaloloma taha ko e tokolahi taha e fānau ‘oku ‘ikai te nau lave’i ‘a e faingata’a te nau fehangahangai mo ia.” Ko e ngāue ‘oku fai ‘e he fānau ako ‘oku tokoni ki he fakatalanoa fekau’aki mo e liliu ‘a e ‘ea pea mo ha ngāue ke fai

ke malu'i ai 'a e mamani pea mo e kaha'u 'enau mo'ui. Tuku 'a e fānau ke nau tataki 'etau taukave fekau'aki mo e liliu 'a e 'ea.

Ko e hā 'a e me'a ke fai?

- Ngāue 'aki 'a e totonu 'o e liliu 'a e 'ea ko e kaveinga ia ki he Sapate 'a e Fanau he kau Ha'amoā (Lotu Tamaiti)
- Poupou ki he fanauako 'oku nau laka fakahāhā fekau'aki mo e liliu 'a e 'ea
- Ako'i 'etau fānau ke nau kai me'akai mo'ui lelei pea ke tau hoko ko e fa'ifa'itaki'anga
- Ako'i 'etau fānau ki he ngoue mo hono tokanga'i

NOVEMA (NOVEMBER) – Pea te ke fakafou 'a e funga 'o mamani: Ko e fili ke fai

Ko e taukave ma'ae totonu 'o e liliu 'a e 'ea he'ikai ngata pē 'i hono fakasi'isi'i, mo hono to e ngāue'aki, pehē ki hono to e ngaohi 'a e ngaahi me'a kuo tau 'osi ngāue'aki. 'Oku fiema'u ke tau mohu founa ki he 'etau ma'u'anga ivi mo 'etau ma'u'anga mo'ui faka'aho. Ko 'etau ngaahi ma'u'anga ivi hangē ko e vai, malala, pea mo e niukilia (nuclear) 'oku totonu ke fetongi 'aki 'a e ngaahi ma'u'anga ivi fo'ou hangē ko e sola pea mo e ngaahi pou-tapili. 'Oku totonu ke tau ngaue'aki 'a e ngaahi me'alele 'oku fakalele 'uhila. 'Oku taau ke faka'ai'ai 'a e Pule'anga Faka-kolo pehē ki he Pule'anga ke ngaahi 'a e ngaahi me'a fefononga'aki 'oku vave pea faingofua ki he kakai. Ko e feliuliu'aki 'a e founa 'e tokoni ki hono fakafou 'o e funga 'o mamani he tukunga 'o e liliu 'a e 'ea.

Ko e hā 'a e me'a ke fai?

- Fakakaukau ke ke ngāue'aki 'a e sola ki ho 'api pea mo ho siasi
- Fakatau ha me'alele 'oku ngāue'aki 'a e 'uhila
- Ngāue'aki 'a e fo'i 'uhila pea mo e me'angāue te ne fakasi'isi'i e fakamole 'uhila
- Poupou ki he Pule'anga fakakolo 'i hono to e ngāu'aki 'a e me'a kuo 'osi ngāue'aki
- Faka'ai'ai 'a e kau ma'u mafai ke mole honau taimi he tokanga'i 'a e me'a fefononga'aki 'a e kakai

TISEMA (DECEMBER) – Ko e melino ke 'i mamani! Ongoongo fakafiefia 'o ha mamani kuo fakamo'ui

Ko e liliu 'a e 'ea 'oku ne maumau'i 'a e mamani na'e ngaohi 'e he 'Otua ke lelei mo faka'ofu'ofa. Ko e Kilisimasi ko e fuakava ia 'a e 'Otua ke ne fakamo'ui 'a e mamani, ke fakatupu 'a e melino mo e totonu faka-'Otua 'i mamani. Ko 'etau taukave ki he totonu 'a e liliu 'a e 'ea 'oku ne to e fakaongo 'a e le'o 'o e kau 'angelo 'i he 'uluaki Kilisimasi, fakae'a 'a e fakatu'utamaki 'o e liliu 'a e 'ea, pea mo e fakamo'ui 'o mamani. Ko e visone ki ha mamani kuo fakamo'ui 'oku tu'uloto he 'etau tui ki ha kaha'u 'oku mohu 'amanaki. Ko e fa'ahinga 'amanaki 'oku mafola, pea ko e ngāue leva 'a e siasi ko hono tokonia 'a e kakai ke nau tui 'e malava pē ke fakamo'ui hotau mamani.

Ko e hā 'a e me'a ke fai?

- Katoang'i 'a e ngaahi lavame'a 'o e ta'u
- Tuku hono ngāue'aki 'a e ngaahi me'a teuteu fale pea a'u ki he 'one. Fakatau 'a e me'akai pē homou faitu'u pea mo e me'akai na'e 'ikai ngāue'aki ha faito'o

- Fakafepaki'i hono tā 'a e 'akau 'o e vaotātā
- 'Eva mo kemi ofi holo pē lolotonga 'a e mālōlō
- Talaki ha ongoongolelei ke faka'ai'ai hono tali 'a e me'a ke tau fai ko e 'uhi ko e liliu 'a e 'ea